

TURKISTON JADIDLARINING MA'RFIY FAOLIYATI: G'OYALARI, MAQSADLARI VA VAZIFALARI

Dostonbek Saidov Muxsin o'g'li

Farg'ona davlat universiteti talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15204088>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston jadidlarining ma'rifiy faoliyati, ularning asosiy g'oyalari, maqsadlari va vazifalari dinshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Jadidlar islom dinining asl mohiyatini anglash va uni ilm-fan bilan uyg'unlashtirish orqali jamiyatni taraqqiyot sari yo'naltirishga intilganlar. Ular yangi usul maktablarini ochish, diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirish, matbuot va adabiyot orqali milliy va diniy uyg'unlashni shakllantirish kabi maqsadlarga erishishga harakat qilganlar. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining Turkiston jamiyatiga ta'siri va uning islom dini bilan bog'liq jihatlari keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, ma'rifatparvarlik, islom va ilm-fan, yangi usul maktablari, matbuot, diniy islohot, milliy uyg'unlash, ta'lim tizimi, Turkiston jadidlari, diniy bag'rikenglik, taraqqiyot, islom.

Kirish

Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha: جَدِيد *jadīd* – yangi) – XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati paydo bo'ldi.

Bu harakatning asosiy vakillari jadidlar deb nomlanib, ular jamiyatni isloh qilish, ilm-fan va ma'rifat orqali taraqqiyotga erishishni maqsad qilganlar. Jadidlar o'z faoliyatlarida diniy bilimlarni ham muhim omil sifatida ko'rgan, islom dinining asl mohiyatini anglashga va uni ilm-fan bilan uyg'unlashtirishga harakat qilganlar.¹

Jadidchilik harakatining kelib chiqishi va diniy asoslari:

Jadidchilik harakati Rossiya mustamlakachiligi sharoitida shakllangan bo'lib, uning vakillari xalqning qoloqlikdan chiqishi uchun ta'lim va ma'rifat muhim ekanini tushunganlar.

Islom dini qadimdan ilm-fanni targ'ib qilgan bo'lib, bu tamoyillar islom ta'limotida ham aks etgan.

¹ Internet manbalari: O'zbekistondagi ilmiy maqolalar bazasi, www.ziynet.uz, www.academia.edu.

Jadidlar bu tamoyilga tayangan holda, musulmonlarni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, ularning tafakkurini yuksaltirishga chaqirdilar. Ular islom dini taraqqiyotga to'siq emas, balki uni rivojlantirish vositasi ekanini ta'kidladilar.

Jadidchilik harakati Abdulqodir Bedil, Ahmad Donish, Alisher Navoiy singari mutafakkirlarning g'oyalari va islomiy ma'rifatga asoslangan edi. Shuningdek, ular G'arb tajribasini ham o'rganib, musulmon jamiyatini rivojlantirishga harakat qildilar.²

Jadidlar Turkiston xalqlarining ilmiy, madaniy va iqtisodiy jihatdan taraqqiy etishini maqsad qilganlar. Ularning asosiy g'oyalari quyidagilardan iborat edi:

Ta'lim islohoti va yangi usul maktablari

Eski maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini o'zgartirish, ularni dunyoviy bilimlar bilan boyitish.

Arab alifbosini soddalashtirish va o'quv darsliklarini ishlab chiqish.

Qizlar va ayollar ta'lim olishini targ'ib qilish.

Islom va ilm-fan uyg'unligi

Dinning taraqqiyotga to'sqinlik qilmasligi, aksincha, ilm-fanni rivojlantirishga xizmat qilishi kerakligini tushuntirish.

Islomiy qadriyatlarni saqlab qolgan holda zamonaviy bilimlarni joriy etish.

Musulmon dunyosida islohotlar o'tkazish va jaholatga qarshi kurashish.

Milliy uyg'onish va mustaqillik g'oyalari

Milliy o'zlikni anglash va Turkiston xalqining madaniy merosini rivojlantirish.

Milliy matbuot va adabiyotni rivojlantirish.

Siyosiy va iqtisodiy mustaqillikka intilish.

Jadidlarning bu g'oyalari islomiy tamoyillarga mos bo'lib, ularning faoliyati Qur'on va hadis asoslariga tayanib olib borilgan.³

Yangi usul maktablari:

Jadidlar eski maktablarning zamonaviy ilm-fan talablariga javob bermasligini tushunib, yangi usul maktablarini ochishga kirishdilar. Ushbu maktablarda diniy fanlar bilan birga: matematika, geografiya, tarix, tabiiy fanlar kabi zamonaviy fanlar o'qitilgan edi.

Bu maktablar Turkistonda ta'lim sifatini oshirishda katta rol o'ynadi. 1917-yilga kelib, bunday maktablar soni yuzlab bo'ldi.

Matbuot va adabiyot:

².Salohiy M. "Turkiston jadidlari: islohot va modernizatsiya yo'lida". – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.

³.Allaberganov Sh. "Jadidchilik va ta'lim-tarbiya". – Toshkent: Sharq, 2015.

Jadidlar gazeta va jurnallar orqali o'z g'oyalarini targ'ib qilganlar. Turkistonda quyidagi nashrlar muhim rol o'ynagan:

"Tarjimon" (Ismoil Gasprinskiy) – musulmonlar orasida yangi fikrlarni yoyishda muhim vosita bo'ldi.

"Sadoyi Farg'ona", "Sadoyi Turkiston" – jadidlarning ilg'or fikrlarini yoritgan gazetalardir.

Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvarqori kabi yozuvchilar o'z asarlarida islom, ma'rifat va milliy uyg'onish g'oyalarini ilgari surganlar.⁴

Ayollar ta'limi va islomdagi o'rni:

Jadidlar islomda ayollarni o'qitish muhimligini ta'kidlab, ularning jamiyatdagi o'rnini oshirishga harakat qildilar. Ular ayollar faqat uy bekasi bo'lib qolmay, balki ilm olishi, kasb-hunar o'rganishi kerakligini ilgari surganlar.

Jadidchilik harakatining paydo bo'lishi va rivojlanishi:

Jadidchilik XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda paydo bo'lib, XX asr boshlarida keng rivojlandi. Uning asoschilari jamiyatni ilm-fan va ma'rifat yo'li bilan isloh qilishga intildilar.

Ushbu harakat Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta'sirida yuzaga kelgan bo'lsa-da, uning ildizlari islomiy uyg'onish g'oyalari bilan bog'liq edi.

Jadidchilikning shakllanishida rus ma'rifatparvarlari va Usmonli imperiyasidagi islohotchilar ta'siri ham sezilarli bo'ldi. Ismoil Gasprinskiy bu harakatning asoschilaridan biri sifatida, musulmon dunyosida "yangi usul" maktablarini joriy qilish va matbuot orqali xalqni uyg'otishga harakat qildi.⁵

Jadidchilikning asosiy yo'nalishlari:

Ta'lim-tarbiya – eski maktab va madrasalarning o'rniga zamonaviy bilimlarni o'rgatuvchi ta'lim tizimini joriy qilish.

Matbuot va publitsistika – gazeta va jurnallar orqali islomiy, ma'rifiy va ijtimoiy masalalarni keng yoritish.

Milliy va diniy uyg'onish – musulmon jamiyatining tarixiy va madaniy merosini qayta tiklash.

Ayollar ta'limi – ayollarning ham jamiyatda ilm olishini ta'minlash.⁶

⁴ Shoahmedov Sh. "Jadidchilik va o'zbek matbuoti". – Toshkent: O'zbekiston, 2013.

⁵ Gasprinskiy I. "Rusiyai musulmonlig'i". – Qozon: Kazan Universiteti nashriyoti, 1906.

⁶ Abdurashidov M. "Jadidchilik harakati va uning ijtimoiy-siyosiy asoslari". – Toshkent: Fan, 2000.

Jadidlarning asosiy vakillari. Jadidlar orasida turli sohalarida faoliyat yuritgan taniqli shaxslar bo'lib, ularning har biri Turkiston jamiyatining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan:

Munavvarqori Abdurashidxonov – o'zbek jadidlarining yetakchilaridan biri bo'lib, ta'lim sohasida muhim islohotlarni amalga oshirgan.

Abdulla Avloniy – "Turkiy Guliston yoxud axloq" asari orqali jadidlarning tarbiya va axloq haqidagi qarashlarini yoritgan.

Fitrat – milliy uyg'onish va islomiy islohotlar tarafdori bo'lib, "Hind sayohati" va "O'zbek adabiyoti namunalari" asarlari orqali xalqni ilmga da'vat qilgan.

Cho'lpon – o'z asarlari va she'rlari orqali jadidchilik g'oyalarini keng targ'ib qilgan.

Fayzulla Ubaydullayevich Xo'jayev (shuningdek, Fayzulla Xo'jao'g'li; 1896-yil 1-iyun, Buxoro, Buxoro amirligi, Rossiya Imperiyasi – 1938-yil 15-mart, Moskva, SSSR) – atoqli davlat va siyosat arbobi, Buxoro jadidchiligining faol ishtirokchisi, „Yosh buxoroliklar“ partiyasining rahbarlaridan biri. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining Nozirlar Kengashi raisi, shuningdek, keyinchalik O'zbekiston SSR rahbarlaridan biri sifatida faoliyat yuritgan.

Sadriddin Ayniy (tojikcha: Садриддин Айний; haqiqiy ismi Sadriddin Said-Murodzoda (tojikcha: Садриддин Саид-Муродзода); 1878-yil, 15-aprel, Sektare qishlog'i, Buxoro amirligi – 1954-yil, 15-iyul, Stalinobod, Tojikiston SSR, SSSR) – tojik va o'zbek sovet yozuvchisi. Shoir, davlat va jamoat arbobi. Sovet davridagi tojik adabiyoti asoschisi. tojik va o'zbek tillarida ijod qilgan. Tojikiston Fanlar Akademiyasining birinchi prezidenti (1951-1954), O'zbekiston Fanlar Akademiyasi faxriy a'zosi (1943), Tojikistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1940), filologiya fanlari doktori (1948), professor (1950). Tojikiston Qahramoni unvoni sohibi (1998) qator sobiq SSSR orden va medallari sohibi. 2001-yilda o'zining beqiyos iste'dodi, o'lmas ijodiy merosi bilan o'zbek milliy madaniyati rivojiga hissa qo'shgani uchun O'zbekiston Respublikasining „Buyuk xizmatlari uchun“ ordeni bilan mukofotlangan.

Munavvarqori, Abdurashidxonov Munavvar qori (1878, Toshkent – 1931.23.4, Moskva) – O'rta Osiyo jadidchilik harakatining yo'l boshchisi, XX asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschisi, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan biri, yozuvchi, adib va shoir. Turkistondagi Sho'roi islomiya tashkilotining rahbari. Qatag'on qurboni.

Ismoil Gasprinskiy – "Tarjimon" gazetasining asoschisi bo'lib, butun musulmon dunyosini ilm-fan bilan boyitishga harakat qilgan.⁷

⁷ Internet manbalari: O'zbekistondagi ilmiy maqolalar bazasi, www.ziyounet.uz, www.academia.edu.

Jadidchilik va diniy qarashlar. Jadidlar uchun islom dini nafaqat e'tiqod masalasi, balki ijtimoiy va ma'rifiy taraqqiyot omili ham edi. Ular Qur'on va hadislar asosida ilm olishni targ'ib qilardilar. Ayniqsa, quyidagi fikrlarni ilgari surganlar:

Dinning zamonaviy talqini – jadidlar islomni asrlar davomida shakllangan turli bid'at va johilliklardan tozalashga harakat qildilar.

Ilm va islom uyg'unligi – Qur'onda ta'kidlanganidek, ilm olish har bir musulmon uchun farz ekani qayd etildi.

Bag'rikenglik va islohotlar – turli millat va din vakillari bilan muloqot qilish, ularning ilg'or tajribalaridan o'rganish lozimligi tushuntirildi.

Jadidlarning ushbu qarashlari islom dini va zamonaviy ilm-fan o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qildi.⁸

Jadidchilik harakatining natijalari va ahamiyati. Jadidlar qisqa vaqt ichida katta natijalarga erishdilar:

Yangi usul maktablari – 1917-yilga kelib Turkistonda 1000 dan ortiq yangi usul maktablari ochildi.

Milliy matbuot rivoji – "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona" kabi gazeta va jurnallar chop etildi.

Adabiy va ilmiy meros – jadidlar o'z asarlarida jamiyat taraqqiyotini yoritib, xalqni ongli hayotga chorladilar.

Biroq, 1920-yillarga kelib, sovet hokimiyati jadidlarni ta'qib qila boshladi. Ularning aksariyati "xalq dushmani" sifatida qatag'on qilindi.

Shunday bo'lsa-da, jadidlarning g'oyalari keyingi avlodlarga meros bo'lib qoldi. Bugungi kunda ham ularning ilgari surgan ilmiy-ma'rifiy g'oyalari dolzarbligini yo'qotmagan.⁹

Xulosa: Jadidchilik harakati Turkiston jamiyatining ilmiy va ma'rifiy jihatdan rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Ularning asosiy maqsadi islom dinini rivojlanish vositasiga aylantirib, xalqni ilm-fan bilan taraqqiyot sari yetaklash edi. Jadidlarning yangi usul maktablari, matbuot faoliyati va adabiy merosi bugungi kunda ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada jadidlarning ma'rifiy faoliyati, ularning islom dini bilan bog'liq qarashlari va Turkiston jamiyatiga ta'siri tahlil qilindi. Ularning g'oyalari bugungi kun yosh avlodlari uchun ham ibrat bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

⁸. Qur'on va Hadislar to'plami – Islom ma'rifati manbasi sifatida.

⁹ Qosimov B. "Jadidchilik: kecha va bugun". – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.

Yangi O'zbekiston kelajagini qurishda, yoshlar ma'naviyatini rivojlantirishda jadidlarning boy merosi, ularning ajralmas xazinasidan foydalanish zarur. Kelajak poydevorini jadidlar ma'naviyati bilan boyitilsa, xalqning ertasi buyuk bo'ladi. Buyuk bobolar qoldirgan ilmiy merosni asrab-avaylash, kelajak avlodga o'z holida berish zarur.

REFERENCES

1. Abdurashidov M. "Jadidchilik harakati va uning ijtimoiy-siyosiy asoslari". – Toshkent: Fan, 2000.
2. Qosimov B. "Jadidchilik: kecha va bugun". – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
3. Salohiy M. "Turkiston jadidlari: islohot va modernizatsiya yo'lida". – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
4. Allaberganov Sh. "Jadidchilik va ta'lim-tarbiya". – Toshkent: Sharq, 2015.
5. Gasprinskiy I. "Rusiyai musulmonlig'i". – Qozon: Kazan Universiteti nashriyoti, 1906.
6. Shoahmedov Sh. "Jadidchilik va o'zbek matbuoti". – Toshkent: O'zbekiston, 2013.
7. Qur'on va Hadislar to'plami – Islom ma'rifati manbasi sifatida.
8. Internet manbalari: O'zbekistondagi ilmiy maqolalar bazasi, www.ziynet.uz, www.academia.edu.